

Συνέχειες και τομές στη θεσμική μετάβαση της Θεσσαλονίκης από το οθωμανικό στο ελληνικό καθεστώς. Η περίπτωση της επιτήρησης και πληροφορίας

Αλέξανδρος Δάγκας – Özgür Türesay

Η εφεύρεση της Μακεδονίας, μιας έννοιας με γεωπολιτικό περιεχόμενο ανανεωμένο συμφώνως προς τις οικονομικές-κοινωνικές, ιστορικές και λοιπές συνθήκες εν ισχύι κατά την εκπνοή του 19^{ου} αιώνα, θέτει υπό θεώρηση έναν χώρο που διέθετε το κέντρο του, τη Θεσσαλονίκη, και περιφέρειες, αυτές του Killkis, Karaferye, Yenice, Vodina, Kozani, Kesriye, Florina, Manastir, Üsküp, επίσης το τρίγωνο Serez-Drama-Kavala. Στον χώρο υπήρχαν κεντρόφυγες δυνάμεις δημιουργημένες από στοιχεία σε διάταξη οικονομική, κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική. Τα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη, τα οποία κομίζει η παρούσα μελέτη, αποτυπώνουν το βάρος της επιτήρησης και συλλογής πληροφοριών στην εκάστοτε κρατική πολιτική κατά την εναλλαγή εξουσιών –από τη χαμιδική στη νεοτουρκική και στην ελληνική εξουσία– και κατά τις διαφοροποιήσεις των κοινωνικών όρων. Στη διαδρομή της μακεδονικής περιοχής, από τον συμβολισμό της εξουσίας του Abdülhamid II και τη σκοπιμότητα διατήρησης των οθωμανικών συνόρων επί Νεότουρκων έως την τομή της αλλαγής συστήματος επί ελληνικής κυριαρχίας, ο έλεγχος και η τιμωρία είχαν ιδιότυπες διατηρήσεις και αλλαγές. Κατά τα έτη έως το 1936, οι συνέχειες που σοβούσαν στο κοινωνικό κίνημα στο ελληνικό περιβάλλον, οφειλόμενες στον επί οθωμανικής κυριαρχίας πολιτισμό των γηγενών (Εβραίοι), και οι τομές οι οποίες επήλθαν μετά τις δημογραφικές ανατροπές (εισορή επηλύδων και προσφύγων, αποχώρηση μουσουλμάνων και Βουλγάρων), έστρεψαν την εξουσία και τον κρατικό μηχανισμό επιτήρησης σε διαχείριση του πληθυσμού, με γενίκευση της χρήσης του εργαλείου της πληροφορίας. Η πολιτική αλλαγή (επιβολή δικτατορίας) από το 1936 έως το 1941 επέβαλε ένα νομικό πλαίσιο (ποινικοποίηση των ιδεών) το οποίο επέφερε στην πόλη διασπάσεις στον πολιτιστικό ιστό.

1. Εναλλαγή των συστημάτων διατήρησης της τάξεως

Στο περίγραμμα της «μεγάλης αφήγησης του κεφαλαϊκού συστήματος»,¹ η οικονομική-κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη του μακεδονικού χώρου εντάσσεται στην πορεία της Βαλκανικής προς την κοινωνική απελευθέρωση και τη δημοκρατία.

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το οθωμανικό κράτος διατήρησε τη λειτουργία του, στις διαφορετικές συνθήκες της χαμιδικής και της νεοτουρκικής εξουσίας, ως πολιτικού οργανισμού επιφορτισμένου με την ασφάλιση της ισχύος της Αυτοκρατορίας μέσω θεσμών εξωγενούς καταναγκασμού του πληθυσμού ή μέσω υπακοής εθελοντικώς με πολιτιστικά δεδομένα.

¹ « Michel Foucault et la théorie critique - table ronde », στο Alain Beaulieu (επιμ.), *Michel Foucault et le contrôle social*, Saint-Nicolas (Κεμπέκ) : Presses Université Laval 2005, σ. 265-6.

Η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη Μακεδονία απείχε από την ευρωπαϊκή εικόνα. Στην Ευρώπη, η εναλλαγή των συστημάτων διατήρησης της τάξεως, σε χρονολογικό και ανθρωπογεωγραφικό περίγραμμα, προέκυψε αναλόγως της εξέλιξης στον έλεγχο της κοινωνίας, που σημειωνόταν στα εκσυγχρονισμένα κράτη της ηπείρου. Στον πληθυσμό, σημειώθηκε ένας κοινωνικός επαναστατικός ανασχηματισμός στην επιτήρηση. Η προηγούμενη ανατομική προσέγγιση στην επιτήρηση εκτοπίστηκε από την κοινωνική προσέγγιση. Η επιτήρηση δεν εξασκούσαν σε υλικά σώματα, σε φυσικά σώματα, αλλά σε σκεπτόμενους ανθρώπους. Το σύστημα επιτήρησης άρχισε να αναγνωρίζει την κοινωνική διάσταση του σώματος. Εμφανίστηκε η πειθαρχική ισχύς, που ενυπήρχε στα σώματα του ευρύτερου πληθυσμού. Τα σώματα ρυθμιζόνταν, εκπαιδεύονταν. Ήταν χαλαρότερες οι εξουσίες στο σώμα, δεν ασκούσαν ωμή βία στο σώμα. Ενώ, στο παρελθόν, η επιτήρηση και τιμωρία αποτελούσαν μια σταδιακή αποκάλυψη της πραγματικότητας της άσκησης της εξουσίας από τον ηγεμόνα, σε αυτό το νέο σύστημα τάξεως η επιτήρηση και τιμωρία εξαρτώντο πλέον από το κοινωνικό, πολιτιστικό και ιστορικό περίγραμμα. Συνιστούσαν κοινωνικές κατασκευές.²

Η επιτήρηση και τιμωρία, στο πλαίσιο της κυβερνητικότητας,³ παραπέμπουν στην ιδιομορφία της οθωμανικής κατάστασης, την οποία συνιστούσαν οι κοινοτικές δομές. Στην Ευρώπη, η απόσταση της αυτοκρατορικής εξουσίας από την κοινωνία, σε αντίθεση με το Έθνος-Κράτος, συνειθιότο από το μονοπώλιο στην εξουσία, στην τήρηση του δικαίου, στην άσκηση βίας. Η εξουσία ήταν ξένη προς το κοινωνικό σώμα, όχι απότοκος ενωτικής λειτουργίας μέσα σε αυτό.⁴ Στην οθωμανική περίπτωση, η αυτοκρατορική εξουσία δεν είχε πρόθεση ελέγχου της κοινωνίας ούτε μονοπώλησης της βίας. Επέτρεψε διαμεσολαβήσεις, για τη διάχυση του κύρους της στον πληθυσμό, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τις λειτουργίες των μαχαλάδων –θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα.

Η θεωρητική συμβολή των ανωτέρω προσεγγίσεων της επιτήρησης και τιμωρίας βρίσκεται στο γεγονός ότι δίδει έναυσμα για τη συγκριτική μελέτη της κοινωνικής παρεκτροπής και των ακραίων φαινομένων της στην Ευρώπη με τα παρεμφερή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στην Ευρώπη επιδιώχθηκε η μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων της εξουσίας. Η φεουδαρχία και απολυταρχία είχαν υιοθετήσει την αρχή άσκησης της εξουσίας με τελετουργικό τρόπο, με έλλειψη συνέχειας. Τον 18^ο αιώνα, η άσκηση της εξουσίας κατέστη συνεχής, ρασιοναλιστική, διότι επιτυγχανόταν εκμηδένιση των πιθανοτήτων αντίστασης, εξέγερσης, η οποία μπορούσε να προκληθεί από τη μοναρχική εξουσία. Αντί η άσκηση της εξουσίας να επικεντρωθεί σε άτομα, σε ομάδες, βρέθηκαν μηχανισμοί εξουσίας που μπορούσαν να διεισδύσουν στο κοινωνικό σώμα στην ολότητά του. Η μεγιστοποίηση του αποτελέσματος της εξουσίας προερχόταν από το γεγονός ότι η νέα τακτική την καθιστούσε αναπόδραστη, τη διαχώριζε από την αυθαιρεσία του ηγεμόνα, και τη μετουσίωσε σε αναγκαίο νόμο ο οποίος βάραινε σε όλους τους υπηκόους ανεξαιρέτως. Δρομολογήθηκαν νέες διαδικασίες πειθάρχησης του σώματος, της συμπεριφοράς, των δεξιοτήτων, στον στρατό, στο σχολείο, στις συλλογικότητες, στο υγειονομικό δίκτυο, κατόπιν και στην οι-

² Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Παρίσι : Gallimard 1975, passim.

³ Michel Foucault, « La gouvernementalité », στο *Dits et écrits II, 1976-1988*, Παρίσι : Gallimard 2001, σ. 635-7.

⁴ Για το θέμα των αυτοκρατορικών εκδοχών της κυβερνητικότητας, βλ. Mohamed Tozy, *Décentralisation et pratiques locales du développement*, Καζαμπλάνκα : Université Hassan II 1996, passim.

κογένεια. Ο καθένας βρισκόταν στη θέση να εγκλείεται, να λειτουργεί με συναίσθηση της αναγκαιότητας συμμόρφωσης.⁵ Οι μηχανισμοί διαχείρισης του πληθυσμού, συνόλου ατόμων που διέθεταν τις ίδιες συνήθειες, κοινή στάση στην καθημερινή ζωή, στόχευαν στην πειθάρχηση του ατόμου.⁶ Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η ιδιοτυπία της χαμιδικής περιόδου ήταν κατάλοιπο προγενέστερων κοινωνικών συστημάτων. Μια εμφανής πλευρά αντιστοιχούσε στις λειτουργίες του χαμιδικού καθεστώτος, με την αναχρονιστική πρακτική κατά την εποχή της δημόσιας τιμωρίας. Στη Μακεδονία, οι επιθέσεις των δυνάμεων επιτήρησης εναντίον των χωριών, ο δημόσιος παραδειγματισμός με φρικτά βασανιστήρια, οι δημόσιες εκτελέσεις, είχαν ένταση επαρκή ώστε το κράτος και η εξουσία να καθίστανται ορατά από αριθμό χωρικών όσον το δυνατόν μεγαλύτερο. Όμως στις ελίτ, επί Abdülhamid II, ίσχυε μια μεσαία κατάσταση ανάμεσα στην ηγεμονική και πειθαρχική ισχύ. Με την ιδιοτυπία ότι το κάθε μέλος των ελίτ επιδιόταν σε αυτοέλεγχο, το κράτος λειτουργούσε σαν μια απέραντη φυλακή. Με τον ίδιο τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο εξασκούνταν κατά το παρελθόν η ηγεμονική ισχύς που ενυπήρχε στο σώμα του ηγεμόνα, ομοίως στο χαμιδικό καθεστώς τα μέλη των ελίτ υφίσταντο μια πειθαρχική ισχύ. Νέες τεχνικές πειθάρχησης είχαν ενεργοποιηθεί και, σε αυτή την προγενέστερη περίπτωση, ο καθένας εγκλειόταν, λειτουργούσε με συναίσθηση της αναγκαιότητας συμμόρφωσης στη θέληση του ηγεμόνα. Με εκ των άνω επιβολή, προέκυψε η νέα μορφή πειθάρχησης, νέος θεσμός, η έκθεση (jurnal). Οι συντάκτες των εκθέσεων αυτορρυθμιζόνταν και εθελοντικώς φρονηματοίζονταν. Η διαδικασία της πειθάρχησης ξεκινούσε από την ιεραρχική παρατήρηση, μέσω των χαφιέδων, με μόνιμη επιτήρηση των ελίτ, με την άσκηση εξουσίας πλήρους και αδιάκοπης, λεπτολόγου, εξουθενωτικής. Ακολουθούσε η κανονικοποίηση, με προηγούμενη υιοθέτηση ενός γνώμονα ο καθένας σταθμιζόταν. Με συνδυασμό των ανωτέρω, πραγματοποιούνταν η εξέταση. Το κάθε υποκείμενο μπορούσε να σταθμισθεί ή να σωφρονισθεί. Οι κριτές ήταν το περιβάλλον του παλατιού που μοίραζε τα αξιώματα. Οι Νεότουρκοι, σε αυτή τη στάθμιση, παρουσιάζονταν ως απείθαρχοι. Έθραυαν το κοινωνικό σύμβολο μη αποδεχόμενοι τον τρέχοντα έλεγχο εκ μέρους της χαμιδικής εξουσίας, κατά την εποχή που η κοινότητα είχε ενσωματωθεί σε μια διαφορετική λογική ελέγχου.

Στην Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη, επήλθε εξαφάνιση των δημοσίων τιμωριών. Η έκλειψη της εφαρμογής της ποινής δημοσίως συνέβη με αντικατάστασή της από την κρυφή τιμωρία. Με τις ποινές, οι οποίες είχαν σκοπιμότητα επανορθωτική, δεν επιδιωκόταν από την εξουσία να διαφημισθεί η βάσανος που υφίστατο ο παρεκτραπείς αλλά να επιβεβαιωθεί η ισχύς του νόμου. Με τη γέννηση της μοντέρνας φυλακής, ο εγκλεισμός δεν ήταν πράξη τιμωρητική, αλλά κανονικοποιητική. Οι δεσμώτες καθίσταντο μια ομάδα μετρήσιμη, περαιτέρω διαχειρίσιμη.

Η πειθαρχική εξουσία, εξουσία κανονικοποίησης, είχε προαπαιτούμενα. Ήταν αναγκαίος ο εμπλουτισμός της σχέσης γνώσης και εξουσίας.⁷ Στη Θεσσαλονίκη οι κρατικές Αρχές διέθεταν απόθεμα γνώσης, με το οποίο επινοούσαν τεχνικές κανονικοποίησης.

Ενταγμένο στη γενεαλογία του αστικού κράτους, το ελληνικό εκσυγχρονισμένο κράτος διάρθρωσε στη Θεσσαλονίκη μηχανισμούς ασφαλείας οι οποίοι όμως απωθούνταν σε

⁵ Michel Foucault, *Les Anormaux. Cours au collège de France 1974-1975*, Παρίσι : Gallimard 1999, σ. 80, 612.

⁶ Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population, Cours au Collège de France, 1977-1978*, Παρίσι : Gallimard-Seuil 2004, passim.

⁷ Foucault, *Les Anormaux*, passim.

δεύτερη μοίρα, με προτιμητέα την ενεργοποίηση διαδικασιών προς κατοχύρωση της διακυβέρνησης των ανθρώπων

Στη Θεσσαλονίκη, ενώ προηγουμένως επέβλεπε ο Abdülhamid II, εκπρόσωπος του Θεού στη γη, κατόπιν προτιμήθηκε η αστυνόμευση όχι του εσωτερικού κόσμου του κάθε προσώπου αλλά των πράξεών του, της επικοινωνίας του με τα άλλα άτομα. Η αστυνόμευση ήταν τότε μια τεχνική ελέγχου που οδηγούσε στην κανονικοποίηση εντός του αστικού συστήματος. Η εξουσία στράφηκε σε ευρύ κοινωνικό έλεγχο, ο οποίος προωθούνταν, εκτός του μέσου της αστυνόμευσης, από άλλους κρατικούς θεσμούς, όπως το σχολείο. Η πιο αποτελεσματική διαδικασία κοινωνικού ελέγχου ήταν εκείνη που θα οδηγούσε το κάθε άτομο στο σημείο –μολονότι ζούσε ετερόνυμα και αυτόνομα σε σχέση με τα άλλα άτομα– να κυβερνά τον εαυτό του, να υπακούει στις νόρμες.

Η πολιτική εκτροπή με την επιβολή δικτατορίας το 1936 έστρεψε την κοινωνική κατάσταση σε πλήρη καταναγκασμό, με ελάχιστη εθελοντική ένταξη κατοίκων στο ολοκληρωτικό πρότυπο, επιφέροντας ως αποτέλεσμα τις καθυστερήσεις στις διαδικασίες κανονικοποίησης.

2. Η άσκηση εξουσίας. Θεσμοί, επίβλεψη, τιμωρία

Η περίοδος πολιτικού απολυταρχισμού επί Abdülhamid II, με το δεσποτικό και αυθαίρετο κράτος, ήταν η εποχή του πολιτικού συγκεντρωτισμού. Το αυταρχικό χαμιδικό καθεστώς ήταν μια απόπειρα, εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας, ελέγχου των φυγόκεντρων δυνάμεων της οθωμανικής κοινωνίας ευρισκόμενης σε πλήρη φάση οικονομικού-κοινωνικού και πολιτιστικού ανασχηματισμού. Η λογική και η φύση της επιτήρησης και αστυνομικής καταστολής επί Abdülhamid II εντασσόταν στο περίγραμμα της νεοπατριμονιαλιστικής διευθέτησης του πολιτικού χώρου⁸ που αναπτύχθηκε από τον αυταρχικό σουλτάνο, δηλαδή του επαναπροσδιορισμού του πολιτικού χώρου με αναφορά στην ευνοιοκρατία και τις πελατειακές σχέσεις. Από τη νομική άποψη, επισυνέβησαν αλλαγές στο γράμμα και το πνεύμα του οθωμανικού ποινικού δικαίου. Η διαδικασία της εξατομίκευσης του εγκλήματος και της τιμωρίας στην οθωμανική κοινωνία ήταν μια διαδικασία που συμβάδιζε με τη μορφοποίηση του κεντρικού κράτους.⁹ Ειδικότερα η οθωμανική Μακεδονία αποτελούσε μια ξεχωριστή περίπτωση όσον αφορούσε στην επιτήρηση και την αστυνομική καταστολή.

Ο θεσμός της κατασκόπευσης, η συλλογή πληροφοριών, η αξιοποίηση προϊόντων κατάδοσης, κοινωνικά φαινόμενα σε καθεστώτα αυταρχικά και ολοκληρωτικά, βρήκαν στο νεο-πατριμονιαλιστικό πολιτικό σύστημα τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη γενίκευση αυτών, τούτέστιν την κανονικοποίηση των προσωπικών καταγγελιών.¹⁰ Η χαμιδική λογική επιδίωκε να ενθαρρύνει τα μέλη των ελίτ να υποβάλλουν στο σουλτάνο εκθέσεις (jur-

⁸ Για μια κριτική της έννοιας, πρβ. Gero Erdman - Ulf Engel, "Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept", *Commonwealth & Comparative Politics*, 45.1 (Φεβρουάριος 2007), σ. 95-119.

⁹ Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği* [Το σύγχρονο κράτος και η αστυνομία. Η διαλεκτική του κοινωνικού ελέγχου από την οθωμανική στη ρεπουμπλικανική εποχή], Ιστανμπούλ: İletişim Yayınları 2004, σ. 126-7.

¹⁰ Yavuz Selim Karakışla, « Sultan II. Abdülhamid'in İstibdat Döneminde (1876-1909) Hafiyelik ve Jurnalcilik [Η κατασκοπία και οι επιστολές καταγγελίας στη δεσποτική εποχή του σουλτάνου Abdülhamid II (1896-1909)] », *Toplumsal Tarih*, 119 (Νοέμβριος 2003), σ. 12-21.

nal) με πληροφορίες για τα άλλα άτομα, επίσης να δημιουργεί ένα κλίμα διαρκούς άγχους ώστε το κάθε πρόσωπο να είναι επιφυλακτικό έναντι των άλλων. Το σύστημα χρησιμοποιούταν για την παροχή πληροφοριών στον σουλτάνο, αλλά είχε επίσης τη λειτουργία της διακράτησης του πληθυσμού σε κατάσταση φόβου, με την αυτοκρατορική εξουσία παρούσα και απειλητική.¹¹ Το γεγονός της παράδοσης εκθέσεων καταγγελίας στον σουλτάνο διέθετε έναν ισχυρό συμβολισμό¹² για τη νομιμοποίηση της αυταρχικής εξουσίας του: τη δημόσια αναγνώριση του καθήκοντος υπακοής που δηλωνόταν από ένα μέλος της αυτοκρατορικής ελίτ με την πράξη παρουσίας μιας καταγγελίας.

Το προσωπικό, το οποίο απασχολούταν στο χαμιδικό παλάτι Yıldız για τη ρύθμιση των θεμάτων της πληροφορίας ήταν πολυάριθμο. Σε μια περίπτωση, ο Teodor Manogani, έμμισθος πληροφοριοδότης στο Manastir για την ελληνική επαναστατική κίνηση, μεταφέρθηκε το 1893 στην Istanbul και τοποθετήθηκε στον μηχανισμό του παλατιού.¹³ Έκθεση αυτού με στοιχεία μεταφράστηκε από τα ελληνικά¹⁴ και μια αμοιβή τον αποζημίωσε.¹⁵ Κατά τα επόμενα δύο έτη εισέπραττε διπλή αντιμισθία, έως ότου διακοπεί η ροή αμοιβών από το διοικητήριο του Manastir.¹⁶

Η αντίληψη περί κατάδοσης στόχευε στον έλεγχο των ελίτ στον αστικό χώρο. Ο έλεγχος των λαϊκών στρωμάτων της πόλης και των αγροτικών στρωμάτων στην ύπαιθρο απαιτούσε διαφορετικούς χειρισμούς, με ενεργοποίηση αντιστοίχως της αστυνομίας και χωροφυλακής.

Ο στρατός συμπλήρωνε στη Μακεδονία τη διεθνή χωροφυλακή και την αστυνομία στην επιτήρηση, καταστολή και συλλογή πληροφοριών. Συνέβαινε να είναι και πηγή διατάραξης της τάξης. Στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο 1897, κατά τη διέλευση στρατευμάτων με προορισμό το ελληνοτουρκικό μέτωπο, στρατιώτες, Αλβανοί και άλλοι, βίαιοι και ανεξέλεγκτοι, έρριπταν πυροβολισμούς στον αέρα. Οι ξένοι πρόξενοι διαμαρτυρήθηκαν, ελήφθησαν μέτρα.¹⁷ Στη μακεδονική ύπαιθρο, στη μικροκλίμακα, επιδείχθηκε αποτελεσματικότητα, καθώς επιβεβαιωνόταν το αξιόμαχο των στρατιωτικών μονάδων εναντίον των ανταρτών και η ικανότητα καταστολής και συλλογής πληροφοριών. Αν και ετοιμοπόλεμος, ο οθωμανικός στρατός υπέστη όμως ήττα στη βαλκανική σύρραξη, το 1912, λόγω διασποράς των δυνάμεων, λανθασμένη τακτική επίθεσης –αντί της άμυνας σε χαρακώματα με υποστήριξη πυροβολικού–, προβλήματα διοίκησης, παράβλεψη του ελληνικού ναυτικού κινδύνου.¹⁸ Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, άριστα ήταν τα αποτελέσματα της αμυντικής τακτικής.

¹¹ Για τον συμβολισμό της εξουσίας στη χαμιδική εποχή, cf. François Georgeon, « Le sultan caché. Réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909) », *Turcica*, 29 (1997), σ. 93-124. *Tou idiou, Abdülhamid II, le sultan calife*, Παρίσι : Fayard 2003, σ. 161.

¹² Για τη συμβολική εξουσία στο πεδίο της πολιτικής, πρβ. Pierre Bourdieu, *Langage et pouvoir symbolique*, Παρίσι : Seuil 1991, passim.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), MKT.MHM. 607/1, 17/L/1310 (4/5/1893). DH.MKT., 330/20, 22/M/1312 (19/1/1895) [μετατροπή των ημερομηνιών Εγύρας στις αντίστοιχες του γρηγοριανού ημερολογίου].

¹⁴ BOA, Y.MTV., 77/112, 23/L/1310 (10/5/1893).

¹⁵ BOA, DH.MKT., 90/1, 22/M/1311 (5/8/1893).

¹⁶ BOA, DH.MKT., 330/20, 22/M/1312 (19/1/1895).

¹⁷ Noémi Lévy, *Salonique et la guerre gréco-turque de 1897 : le fragile équilibre d'une ville ottomane*, Παρίσι : Maitrise Université Paris 1 - Panthéon-Sorbonne 2002, passim.

¹⁸ Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913. Prelude to the First World War*, Νέα Υόρκη κτλ: Routledge 2000, σ. 17-9. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913*, Λονδίνο κτλ: Praeger Publishers 2003, σ. 51-8.

Παραπληρωματική δύναμη καταστολής ήταν οι άτακτοι. Το θέμα της ανεπάρκειας της οθωμανικής χωροφυλακής παρέπεμπε στην περίπτωση των Αρμενίων. Παρά τις διαφορές, σε πολλές όψεις, από το Μακεδονικό Ζήτημα, η κατάσταση στις έξι «αρμενικές» επαρχίες (Erzurum, Diyarbakir, Harput, Bitlis, Van, Sivas) στην Ανατολική Ανατολία είχε πολλές ομοιότητες. Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, οι πληθυσμοί ζούσαν συναφώς σε χάος, σε μια κατάσταση όπου η ανασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των μελών της γρηγοριανής αρμενικής εκκλησίας είχε καταστεί κανών. Απέναντι στην καθημερινή φθορά των Αρμενίων από τις κουρδικές φυλές, ως επίσης από τα παραστρατιωτικά σώματα των hamidiye (από το όνομα του σουλτάνου Abdülhamid II, ο οποίος είχε επισημοποιήσει τις ένοπλες συμμορίες Κούρδων ιππέων), οι μουσουλμάνοι υφίσταντο τις επιθέσεις των αρμενικών επαναστατικών ομάδων. Στη Μακεδονία, οι Αλβανοί, λαός με παράδοση στα όπλα, κάτοικοι πτωχού τόπου, στρέφονταν στον επαγγελματισμό της βίας. Σε αυξημένο αριθμό συγκροτούσαν συμμορίες ατάκτων. Στη διαρκή γενικευμένη αναταραχή μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους, οι άτακτοι επιδίδονταν σε λεηλασίες, βαιοπραγίες. Γνώριζαν ελληνικές λέξεις εύκολες στην προφορά (δυσύλλαβες) για να επικοινωνούν με τους χωρικούς και να ανακοινώνουν τις απαιτήσεις τους, όπως «κότα», «πίτα», «νύφη» (προτιμούσαν γυναίκες νέες).¹⁹ Κινούνταν ομοίως στη Θεσσαλονίκη, σε μικρές ομάδες, όχι πάντοτε σε διατεταγμένη υπηρεσία ούτε σε οργανωμένο ρόλο.

Στην οθωμανική πόλη, η επιτήρηση της τάξεως ήταν απαύγασμα της αυτοκρατορικής πείρας διακυβέρνησης από αιώνων.²⁰ Στις κοινότητες, οι ιθύνοντες είχαν παλαιόθεν το καθήκον της επιτήρησης και καταγγελίας των παραβάσεων στις Αρχές.²¹ Στη Θεσσαλονίκη, στους μουσουλμανικούς μαχαλάδες, οι ιμάμηδες (imams) εκτελούσαν τον κοινωνικό έλεγχο, ομοίως στους χριστιανικούς μαχαλάδες, σε επίπεδο ενορίας, οι ιερείς και στους εβραϊκούς μαχαλάδες οι ραβίνοι. Στην εξέλιξη του συστήματος, ο έλεγχος ανατέθηκε στην αστυνομία. Η ιδιωτική σφαίρα, τα θέματα της εσωκοινωνικής ζωής σχετικά με προίκες, με άρρωστους συζύγους, τρέλα, επιληψία, ξυλοδαρμό, τα οικονομικά ζητήματα οικογενειών, η κόσμια εμφάνιση, το ποιό, σεξ και συναφή, είχαν ανατεθεί ιστορικά προς επιτήρηση στις θρησκευτικές Αρχές. Το κράτος απαλλασσόταν από την υποχρέωση.²²

Ο θεσμός της αστυνομίας έπασχε από την απουσία επιλεκτικής στρατολόγησης πρακτόρων και κατάλληλης επαγγελματικής κατάρτισης.²³ Οι μέθοδοι ήταν πεπαλαιωμένες. Σε μια περίπτωση, τον Δεκέμβριο 1896, οι υπάλληλοι των οθωμανικών προξενείων έλαβαν εντολή να αναγράφουν χαρακτήρες δυσανάγνωστους, πάνω στις υπογραφές τους, σε προξενικά έγγραφα (διαβατήρια, βίζες) χορηγούμενα σε υπόπτους οι οποίοι θα μετέβαι-

¹⁹ Βικτωρία Κωτουλοπούλου (γεν. 1933, Κυπαρίσι Γρεβενών), μαρτυρία, 15 Σεπτεμβρίου 2012.

²⁰ Noémi Lévy, *L'ordre public dans la capitale ottomane: Istanbul 1879-1909*, Παρίσι : Thèse de doctorat d'histoire, EHESS juin 2010, passim.

²¹ Fariba Zarinebaf, « Maintien de l'ordre et contrôle social à Istanbul au XVIIIe siècle », στο Jean-Marc Berlière - Catherine Denys - Dominique Kalifa - Vincent Milliot (επιμ.), *Métiers de police. Etre policier en Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Rennes : Presses Universitaires de Rennes 2008, σ. 87-96.

²² Dimitris Stamatopoulos, "The Christian Orthodox Family in Crisis: the Ecumenical Patriarchate's Courts and the Reconstruction of the Private Sphere in Southeast Europe in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", στο Efi Avdela - Shani D'Cruze - Judith Rowbotham (επιμ.), *Problems of Crime and Violence in Europe, 1780-2000. Essays in Criminal Justice*, Lewiston (NY): Edwin Mellen Press 2010, σ. 91-116.

²³ Noémi Lévy, « Une institution en formation : la police ottomane à l'époque d'Abdülhamid II », *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue N° 8 (2008). *Tov idiou*, « La police ottomane au tournant du XIXe et du XXe siècle : les mémoires d'un commissaire d'Izmir », *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 54.2 (2007), σ. 140-160.

ναν στις μακεδονικές περιοχές, ώστε να συλληφθούν εν συνεχεία.²⁴ Η πρώτη αστυνομική ακαδημία λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη το 1907. Διδάσκονταν μοντέρνες τεχνικές ταυτοποίησης των ενόχων, φωτογράφιση, ανθρωπομετρικές μέθοδοι, δακτυλσκοπική τεχνική.²⁵ Η αποτροπή εξεγέρσεων, προστασία των ευρωπαϊκών περιουσιών, έλεγχος της εργασίας, ήταν καθήκοντα αστυνομικά. Η εμπλοκή στον έλεγχο των απειθαρχών ήταν μάταιη προσπάθεια, σε συνθήκες αντίξοες για την ακινητοποίηση της κοινωνίας. Στη Θεσσαλονίκη ήταν υπό παρακολούθηση οι ανατρεπτικές δραστηριότητες των Νεότουρκων. Οι διομολογήσεις διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διάδοση των νεοτουρκικών δημοσιευμάτων χάρη στη διπλωματική ασυλία των ξένων ταχυδρομείων έναντι ελέγχου από τις κρατικές αρχές.²⁶ Οι μασονικές στοές της Θεσσαλονίκης ήταν τα καταφύγια για τις συνεδριάσεις της Επιτροπής Ένωση και Πρόοδος.

Η τρομοκρατία στη Θεσσαλονίκη ήταν εξίσου αντικείμενο παρακολούθησης. Τα κρατικά μέτρα δεν απέδιδαν, οι πλούσιοι ρύθμιζαν την προσωπική προστασία τους με την πρόσληψη επαγγελματιών σωματοφυλάκων (Αλβανοί καβάσηδες). Οι Βούλγαροι Βαρκάρηδες, αναρχικοί οπαδοί του νιχιλισμού,²⁷ χωρίς να εντοπισθούν από την αστυνομία προέβησαν το 1903 σε δυναμιστικές ενέργειες. Η ΕΜΕΟ, στην πρώτη δεκαετία δράσης, προέβαινε σε τυφλές δυναμιστικές ενέργειες, ανατινάξεις, εκτελέσεις αντιπάλων. Όσοι κατηγορούνταν ως κατάσκοποι (hafıye) ή πληροφοριοδότες (muhibir) των οθωμανικών αρχών ομοίως εξουδετερώνονταν.²⁸ Ο Σπύρο Κιλιμάνοφ, εκτελεστής στη Θεσσαλονίκη και περίχωρα, είχε ειδικότητα στη χρήση μαχαιριού. Επιτιθόταν με αλάνθαστο τρόπο, σπρώχνοντας το θύμα με το αριστερό χέρι προς τα δεξιά. Ο άλλος σήκωνε το αριστερό χέρι για να αμυνθεί και ο εκτελεστής έβρισκε πεδίο ελεύθερο για να κατευθύνει το μαχαίρι στην καρδιά.²⁹ Στις αρχές του 1901, επιτεύχθηκε η σύλληψη, στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης, των περισσότερων στελεχών της ΕΜΕΟ. Το βράδυ της 23^{ης} Ιανουαρίου 1901, στη Θεσσαλονίκη, ο Έλληνας ιδιοκτήτης πανδοχείου στον Βαρδάρη αντιλήφθηκε ύποπτες κινήσεις τριών πελατών και ειδοποίησε τη χωροφυλακή. Συνελήφθησαν ακολούθως σε ενέδρα στον δρόμο με ενοχοποιητικά στοιχεία και όπλα στις τσέπες. Επρόκειτο για ανώτερα στελέχη της οργάνωσης. Με βασιανιστήρια οι Αρχές απέσπασαν τα στοιχεία για τους συμμετέχοντες στο παράνομο δίκτυο της περιοχής και σύντομα συνέλαβαν τους πάντες. Ασκήθηκε ανηλεής βία, βασιανισθέντες πέθαιναν μέσα σε φρικτούς πόνους.³⁰

Άλλες ομάδες επιτήρησης στη Θεσσαλονίκη συνιστούσαν οι μπεκτσήδες (νυκτοφύλακες [bekçi]), επίσης οι κολτζήδες (υπάλληλοι του Μονοπωλίου Καπνού [kolcu]). Άλλες

²⁴ ΒΟΑ, ΔΗ.ΤΜΙΚ.Μ., 24/2, 1/Β/1314 (6/12/1896).

²⁵ Noémi Levy, « Savoir et savoir-faire dans la police ottomane au tournant des XIXe et XXe siècles », στο Berlière et al. (επιμ.), *Métiers de police*, σ. 261-273.

²⁶ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi* [Σκιαγραφή της επιτροπής Ένωση και Πρόοδος], Ινσταμπουλ: Arba Yayınları 1991 [1911], σ. 81-101.

²⁷ Albert Camus, *L'homme révolté*, Paris : Gallimard 1951, σ. 176.

²⁸ Για ορισμένες περιπτώσεις το 1900 και 1901, πρβ. ΒΟΑ, ΔΗ.ΜΚΤ., 2424/127, 11/Β/1318 (4/11/1900). ΔΗ.ΜΚΤ., 2437/136, 19/Σ/1318 (12/12/1900). ΔΗ.ΤΜΙΚ.Σ., 33/100, 5/Ζ/1318 (26/3/1901).

²⁹ Тодор Петров, *Нелегалната армия на ВМОРО в Македонија и Одринско (1899-1908)*, [Ο παράνομος στρατός της ΕΜΕΟ στη Μακεδονία και Αδριανούπολη ((1899-1908))], Σόφια: Военно издателство, 2002, σ. 17. Милен Куманов, *Македонија. Кратък исторически справочник* [Μακεδονία. Σύντομος ιστορικός οδηγός], Σόφια: Тинапрес 1993, σ. 121.

³⁰ Величко Георгиев - Стайко Трифонов, *Македонија и Тракија в борба за свобода (краят на XIX и началото на XX век)* [Η Μακεδονία και Θράκη στον αγώνα για ελευθερία (τέλος του 18^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα)], Σόφια: МНИ 1995, passim.

κατηγορίες, οι καμπανταήδες (είχαν κοινά γνωρίσματα με τους ανθρώπους του υποκόσμου των άλλων χωρών),³¹ οι υπότροποι, οι άνευ μονίμου κατοικίας, άστεγοι, φυγόπονοι, συνεργάζονταν με την αστυνομία για παροχή πληροφοριών, ενταγμένοι σε μια αξιόπιστη πηγή καταγραφής της πραγματικής κατάστασης στον μαχαλά, στην πόλη και στην κοινωνία.

Στη μακεδονική ύπαιθρο, η χωροφυλακή και η αγροφυλακή ήταν όργανα με δράση που επικεντρώνονταν στην επιτήρηση και καταστολή. Η οθωμανική χωροφυλακή ήταν όχι μόνο θεσμός, αλλά επίσης σημείο αναφοράς για ένα σύνολο καθημερινών πολιτικών και διοικητικών πρακτικών στις επαρχίες και στην ύπαιθρο.³² Στην πραγματικότητα, συνιστούσε έναν μηχανισμό στη δομή του οθωμανικού κράτους ο οποίος είχε εργαλειοποιηθεί ώστε να δύναται να αξιοποιηθεί στην προσπάθεια εμπέδωσης της εξουσίας στις απομακρυσμένες περιοχές. Με περίπλοκες εξελίξεις στην κατάρτιση της χωροφυλακής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μέσα από αναδιοργανώσεις στο πλαίσιο της οθωμανικής διοικητικής μεταρρύθμισης, η θεσμοθέτηση της χωροφυλακής ακολούθησε μια αργή, κοπιώδη διαδρομή. Παραστρατιωτικές ομάδες και δυνάμεις ατάκτων υπήρχαν παράλληλα με τα συντάγματα χωροφυλάκων. Η κατάχρηση εξουσίας ήταν κοινή πρακτική. Στη Μακεδονία η είσπραξη των φόρων χαρακτηριζόταν ως επίσημη ληστεία. Αποσπούσαν τρόφιμα και ζωοτροφές για τα άλογα, χρησιμοποιούσαν τις γυναίκες, συνέλεγαν το ποσό χρημάτων που απαιτούσαν και απέρχονταν. Η χρήση βασανιστηρίων ήταν διαδεδομένη μέθοδος έρευνας στις υποθέσεις διατάραξης της δημοσίας τάξεως.³³ Εκτός της υπαίθρου, η αρμοδιότητα της χωροφυλακής κάλυπτε τις αστικές επίσης περιοχές. Κατά τις μεταρρυθμίσεις, προωθήθηκε η δημιουργία σταθμών χωροφυλακής και σχολών στις πόλεις και τοποθετήθηκε η έδρα του σώματος χωροφυλακής Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη. Το αποτέλεσμα ήταν φτωχό.³⁴

Με την επιτήρηση της μακεδονικής περιφέρειας είχε σχέση ο Μακεδονικός Αγών, πόλεμος ακήρυκτος, μυστικός, χωρίς μέτωπο ούτε επιτελικά σχέδια.³⁵ Οι εθνικοί αγώνες είχαν αναπόφευκτα σημαντικές επιπτώσεις στη δημόσια τάξη στον αγροτικό και αστικό χώρο. Μετά την υιοθέτηση μιας επαναστατικής τακτικής πιο ριζοσπαστικής στο 6^ο συνέδριο της ΕΜΕΟ τον Μάιο 1899, έγινε καθημερινή η βία στις πόλεις της οθωμανικής Μακεδονίας. Κάθε άρνηση από τους κατοίκους να συμμετάσχουν στο «πατριωτικό δάνειο» τιμωρούνταν με θάνατο. Οι σχολικοί πόλεμοι (αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης) προκαλούσαν τη δολοφονία ιερέων και δασκάλων. Η εξόντωση των πατριαρχικών ιερέων

³¹ Για τις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, βλ. Herbert Asbury, *The Gangs of New York. An Informal History of the Underworld*, Νέα Υόρκη: Alfred Knopf 1927. Για το Παρίσι, βλ. Dominique Kalifa, *Crime et culture au XIXe siècle*, Παρίσι: Perrin 2005.

³² Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 40 (2008), σ. 47-67.

³³ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalik Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi [Ιστορία της ληστείας στη Μακεδονία στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας]*, Αγκυρα: TTK 1987², passim.

³⁴ PRO, FO 195, 2363, *Turkey. Annual Report for 1907*, σ. 42-3.

³⁵ Για τον Μακεδονικό Αγώνα κατά φάση, βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ο βόρειος ελληνομός κατά την πρώιμη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1876-1894)*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ 1983. Του ίδιου, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης 1986. Του ίδιου, *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης 1987.

από την ΕΜΕΟ ήταν στόχος με προτεραιότητα, ώστε να απορφανίζεται το ποίμνιο. Οι Έλληνες τους μιμήθηκαν, με παραγωγή χιλιάδων εξαρχικών θυμάτων έως το 1908.³⁶

Ο οθωμανικός στρατός, η χωροφυλακή και η αστυνομία εργάζονταν για τη διάλυση των δικτύων των ανταρτών. Η συλλογή πληροφοριών ερχόταν επικουρική. Σταχυολογώντας, τον Απρίλιο 1902 άτομο ονόματι Vasil έστειλε επιστολή στον αστυνομικό διοικητή Osman Nuri στην İzskodra δηλώνοντας τη δυνατότητα να παράσχει σπουδαίες πληροφορίες για τη σύλληψη των μελών του βουλγαρικού κοιμιάτου. Σχετική έρευνα των Αρχών έδειξε ότι επρόκειτο για πρόσωπο το οποίο μπορούσαν να εμπιστευθούν.³⁷ Την ίδια εποχή, κατέφυγαν από τη Σερβία στο Üsküp ο πρώην διοικητής της σερβικής υπηρεσίας πυρόσβεσης, Alexander Bogisavlijević, και ο υπολοχαγός Mihail Koterić. Ζήτησαν να λάβουν τον βαθμό του υπολοχαγού χωροφυλακής ή να εργασθούν ως κατάσκοποι στην Ανατολία. Το Υπουργείο Εσωτερικών έκρινε τα αιτήματα αρνητικώς και έδωσε εντολή να απομακρυνθούν από την πόλη.³⁸ Τον Σεπτέμβριο 1902, ο Simeon Cingözof, έμπορος στη Σόφια, πρότεινε να προσφέρει τις υπηρεσίες του. Μπορούσε να παράσχει πληροφορίες για να συλληφθεί ο ταχυδρόμος ο οποίος θα μετέφερε μια επιστολή του Μπόρις Σαράφωφ στην Istanbul.³⁹ Τον Οκτώβριο 1902, ο Petro Kamitrof, μέλος του βουλγαρικού κοιμιάτου, προέβη σε παροχή πληροφοριών υποστηρίζοντας ότι ενεργούσε μετά από κακομεταχείριση την οποία υπέστη μέσα στην οργάνωση. Έρευνες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μια τακτική αποπροσανατολισμού των Αρχών με διαρροή ψευδούς πληροφόρησης.⁴⁰ Τον Δεκέμβριο 1902, ο Marko Ivanof, μέλος του βουλγαρικού κοιμιάτου, ζήτησε αμοιβή 500 λίρες για να υποδείξει τον χώρο φύλαξης των όπλων. Διευκρίνισε ότι υπήρχαν και άλλες κρύπτες, αλλά αγνοούσε την ακριβή θέση αυτών.⁴¹ Τον Ιανουάριο 1906, ο Balağan, κάτοικος του Manastir, συλληφθείς προέβη σε ομολογία, καταθέτοντας πληροφορίες για τη βουλγαρική επιτροπή, της οποίας ήταν μέλος. Αφέθη ελεύθερος.⁴² Τον Ιανουάριο 1907, στοιχεία παρείχε ο Mehmed ο προσήλυτος, μέλος του βουλγαρικού κοιμιάτου πριν από τον προσηλυτισμό του.⁴³ Τον Νοέμβριο 1907, συλλήψεις μελών του βουλγαρικού κοιμιάτου διενεργήθηκαν στο Demirhisar. Μεταξύ αυτών, ο Blagmile ή Balağmile παρέσχε πληροφορίες για την ταυτότητα άλλων ομοϊδεατών και για την ανεύρεση προπαγανδιστικού υλικού. Αμνηστεύθηκε και, για να προστατευθεί από εκδικητικές ενέργειες, μεταφέρθηκε στη Bursa.⁴⁴ Παρέμενε επιτόπου λαμβάνοντας μηνιαίο μισθό.⁴⁵

Ο έλεγχος της οπλοφορίας ήταν δύσκολος. Οι αντάρτες έκρυβαν τα όπλα στα μέρη που είχαν οπαδούς. Στις έρευνες για οπλοστάσια, υποβάλλονταν σε μεσαιωνικά βασανι-

³⁶ Basil Gounaris, "Preachers of God and Martyrs of the Nation. The Politics of Murder in Ottoman Macedonia in the Early Twentieth Century", *Balkanologie*, 9.1-2 (2005), σ. 31-43.

³⁷ BOA, DH.MKT., 476/55, 1/M/1320 (10/4/1902).

³⁸ BOA, DH. MKT., 477/37, 3/M/1320 (12/4/1902).

³⁹ BOA, Y.PRK.MK., 11/77, 24/C/1320 (28/9/1902).

⁴⁰ BOA, DH.MKT., 593/69, 9/B/1320 (12/10/1902).

⁴¹ BOA, DH.MKT., 631/26, 22/N/1320 (23/12/1902).

⁴² BOA, ZB. 430/123, 16/Ni/1324 (3/1/1906).

⁴³ BOA, ZB. 451/59, 14/Ks/1322 (27/1/1907).

⁴⁴ BOA, ZB. 101/52, 3/Tn/1323 (16/11/1907).

⁴⁵ BOA, ZB. 321/48, 19/Tn/1323 (2/12/1907).

στήρια χιλιάδες ύποπτοι.⁴⁶ Μετά τις ομολογίες, εξαρθρώνονταν τα δίκτυα. Χιλιάδες διέφευγαν στο εξωτερικό.⁴⁷

Για τους αντάρτες όλων των παρατάξεων, σημεία πληροφορίας ήταν οι βοσκοί, το σύστημα επικοινωνίας (δρόμοι, αγωγιάτες, χάνια, μύλοι, καφενεία, μπακάλικά-οινοπωλεία, θαλάσσιες και ποτάμιες οδοί, σιδηρόδρομοι), το δίκτυο εμπορίου (παζάρι, μαγαζιά, παραματευτάδες), το σύστημα ενημέρωσης (εφημερίδες, έντυπα). Για τους Έλληνες, επιπροσθέτως, ήταν τα μοναστήρια. Οι μουσουλμάνοι απέφευγαν να εισέλθουν, κατεχόμενοι από δεισιδαιμονία.⁴⁸ Προς επίρρωση, ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, στρατιωτικός ιατρός τοποθετημένος στο πολεμικό ναυτικό, σε επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο 1892, περιγράφει ότι πήγε στον ναό Αγίου Δημητρίου και ζήτησε από τον χότζα να δει τον τάφο του αγίου. Πληροφορήθηκε ότι δεν επιτρεπόταν. Ο χότζας εκμυστηρευόταν στους χριστιανούς ότι ο ίδιος, ωστόσο, προσερχόταν και άναβε το καντήλι. Όταν αμελούσε, έβλεπε στο όνειρό του τον άγιο να εμφανίζεται και να τον εγκαλεί για την παράλειψη.⁴⁹

Η καταστολή και τιμωρία λάμβαναν απάνθρωπες διαστάσεις. Το δημόσιο μαστίγωμα για απλές αιτίες ήταν τρέχουσα πρακτική. Ο αποκεφαλισμός συλληφθέντων και η έκθεση σε κοινή θέα συνέβη κατ' επανάληψη το 1902 στην περιοχή Θεσσαλονίκης.⁵⁰ Ωστόσο το επίσημο ποινικό σύστημα ήταν επιεικές. Στην περίπτωση των επαναστατών (politika eskiyasi [πολιτικοί ληστές]),⁵¹ οι ποινές ήταν φυλάκιση ή εξορία. Η εξήγηση βρισκόταν στη φύση του καθεστώτος. Σε ένα πολιτικό σύστημα αυταρχικό, στο οποίο η προσωποποίηση και συγκεντροποίηση της εξουσίας ρύθμιζε τις διοικητικές και νομικές δομές, οι αποφάσεις ήταν αυθαίρετες αλλά οι ποινές ελαφρές. Το γραφειοκρατικό, πολιτικό, δικαστικό σύστημα, όσο περισσότερο εξορθολογικοποιούνταν (με ανάπτυξη των νομικών και δικαστικών διαδικασιών, των δικαιωμάτων και ελευθεριών του ατόμου), γινόταν απρόσωπο, με επιβολή ποινής ανάλογης του εγκλήματος. Το ορθολογικό σύστημα είχε τη νομιμοποίηση να επιβάλλει βαρύτερες ποινές στους ενόχους, ενώ το παλαιό σύστημα είχε ως στόχο να κυβερνήσει, να επιλύσει τις κοινωνικές συγκρούσεις προκαλώντας φόβο. Το αυθαίρετο σύστημα δεν υπερέβαινε τα όρια διότι κινδύνευε να χάσει τη νομιμοποίηση και να καταρρεύσει. Κατά την αυτή έννοια, το τσαρικό σύστημα στη Ρωσία ήταν στον ίδιο βαθμό επιεικές. Οι αντιφρονούντες φυλακίζονταν ή εκτοπίζονταν, τελούντες υπό πλημμελή επιτήρηση που άφηνε περιθώριο για αποδράσεις. Δραπέτες διέφευγαν στο εξωτερικό πριν προφθάσουν οι αρχές να τους συλλάβουν.

3. Μετάβαση της κοινωνίας στο αστικό καθεστώς

Η αστική αλλαγή στη Θεσσαλονίκη, με πολιτική ανατροπή –όχι με οικονομική-κοινωνική εξέλιξη–, δεν προκάλεσε εμφανή αποτελέσματα στη ζωή των κατοίκων. Η μετατόπιση των συνόρων και η κοινωνική απελευθέρωση, η αλλαγή στο οικοδόμημα των θεσμών, δεν

⁴⁶ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu. Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi* [Το Μακεδονικό Ζήτημα. Η γένεση και εξέλιξη του έως το 1908], Ινσταμπούλ: Tarih Vakfı 1996, σ. 186-7. Jean Ganiage, « Terrorisme et guerre civile en Macédoine (1895-1903) », *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 201 (2001), σ. 63.

⁴⁷ Krste Bitoski, *The Salonika Attentats 1903*, Skopje: Agency of Emigration - Institute of National History 2003, σ. 20.

⁴⁸ Αριστοτέλης Κωστόπουλος (γεν. 1933, Σκαλοχώρι Βοΐου), μαρτυρία, 15 Σεπτεμβρίου 2012.

⁴⁹ Ανδρέας Καρκαβίτσας, *Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Ιανός 2002.

⁵⁰ BOA, Υ.ΡΚ.ΥΜ., 57/36, 22/Ν/1319 (2/1/1902).

⁵¹ BOA, ΔΗ.ΜΚΤ., 2148/19, 29/Β/1316 (13/12/1898).

οδήγησε άμεσα σε βελτίωση των οικονομικών-κοινωνικών όρων. Η Μακεδονία, η πλέον παραγωγική μεταξύ των περιφερειών της ευρωπαϊκής Τουρκίας, υπέστη στη διάρκεια των πολέμων ύφεση και οικονομική πτώση.⁵² Ούτε οι ελευθερίες γνώρισαν πρόοδο. Στην περιοχή, με την ξένη στρατιωτική παρουσία έως το 1918 (με στάθμευση δυνάμεων έως το 1920), οι αποφάσεις των Γάλλων ήταν αυθαίρετες, με διαγωγή απέναντι στον πληθυσμό που χαρακτηριζόταν από την υπεροψία του επικυριάρχου. Ήταν τω όντι στρατός κατοχής. Ουδείς μπορούσε να ταξιδέψει χωρίς άδεια (πάσο). Οι κάτοικοι αποστέλλονταν σε εκτέλεση εργασιών (αγγαρείες). Τα συμβάντα επιβίωναν στις διηγήσεις των πρεσβυτέρων ως ατυχή γεγονότα που συνιστούσαν επώδυνες μνήμες. Οι μάνες απειλούσαν τα άτακτα παιδιά με την επίκληση του κινδύνου των ξένων: «κάτσε φρόνιμα, έρχονται οι Γάλλοι».⁵³

Κατά την εξέλιξη της αστικής αλλαγής, το ζήτημα της εξουσίας παρουσίαζε συνέχειες. Παλαιότερα, οι ελίτ στράφηκαν στη δημιουργία συγκεντρωτικής δομής, η οποία στηρίχθηκε στην καταστολή της αμφισβήτησης του κύρους του κράτους, αλλά παράλληλα περιέλαβε τη διαχείριση της βίας μέσα στην κοινωνία, με ρύθμιση αυτής υπό κοινωνικούς και πολιτιστικούς όρους. Το κράτος, αδυνατώντας να επιβάλλει την τάξη με μέτρα που δεν εμπεριείχαν άμεση καταστολή, εκχωρούσε σε τοπικούς διαχειριστές της εξουσίας το καθήκον της διατήρησης της τάξεως με πολιτιστικά ή και με κατασταλτικά μέσα τελετουργικού χαρακτήρα. Στην περίπτωση της Μακεδονίας, στις τοπικές κοινωνίες εξακολούθουσε να διατηρείται η κουλτούρα της βίας. Η αδυναμία του κράτους εξισορροπούταν από την καταστολή που αυτό εφαρμόζε. Τα νέα αστυνομικά μέτρα στις αρχές του 20^{ού} αιώνα απέτυχαν διότι, παρά την ορθολογικότητά τους, αντιστρατεύονταν λαϊκές αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη και εγκληματικότητα. Μετά το 1908, επί Νεότουρκων, με την κοινωνική άνοδο νέων στρωμάτων και την αναδιανομή της εξουσίας, οι νέοι κοινωνικοί σχηματισμοί είχαν νέες επιδράσεις στα υποδείγματα κοινωνικής συμπεριφοράς. Εν συνεχεία, επί ελληνικής εξουσίας, με την αστυνόμευση υποστηρίχθηκε το ιδεώδες υπόδειγμα εξαστισμού και αυτοελέγχου. Με μηχανισμούς κοινωνικού ελέγχου, με την εσωτερίκευση του ελέγχου στη διαδικασία διαφοροποίησης των κοινωνικών στρωμάτων, ήταν δυνατή η μετατροπή της επιτήρησης σε αυτοκαταναγκασμό και η μεταβολή στον πολιτισμό αυτών. Η σύλληψη για την πρόοδο της επιτήρησης άνευ βίας εμφάνισε στην πράξη ατέλειωτες στρεβλώσεις και ατέλειες, δεδομένου του κοινωνικού προβλήματος της ανισοκατανομής των οικονομικών και λοιπών πόρων, με αποτέλεσμα τη διατήρηση (και, επί δικτατορίας μετά το 1936, επαύξηση) του καταναγκασμού.⁵⁴

Οι ηθικές όψεις της πολιτιστικής ταυτότητας των κατοίκων της Θεσσαλονίκης παρουσίασαν αξιοπρόσεκτη αντοχή.

Επί ελληνικής κυριαρχίας, επί μακρό χρόνο, επιβίωσε η χαρακτηριστική γεωγραφική-ηθική κατηγορία του μαχαλά (γειτονιά, συνοικία). Επί Οθωμανών, στον χώρο υπήρχαν ζώνες όπου η εξουσία του σουλτάνου ήταν άδηλη. Στα απομακρυσμένα μέρη της υπαίθρου, οι γηγενείς προέβαλλαν αντίσταση αντιτείνοντας τους δικούς τους άγραφους πολιτιστικούς νόμους. Η σουλτανική ισχύς ήταν ελλιπής και διακοπτόμενη, συναντούσε σύνο-

⁵² Socrates D. Petmezias, "Bridging the Gap: Rural Macedonia from Ottoman to Greek Rule (1900-1920)", στο Lorans Tanatar Baruh - Vangelis Kechriotis (επιμ.), *Economy and Society on Both Shores of the Aegean*, Αθήνα: Alpha Bank Historical Archives 2010, σ. 355-395.

⁵³ Προφορικές μαρτυρίες κατοίκων Δυτικής Μακεδονίας.

⁵⁴ İsk Tamdoğan (επιμ.), *De l'Empire ottoman à la Turquie actuelle: le quartier (mahalle). Approches des normes et des usages*, Παρίσι: Anatolia Moderna X, Maisonneuve 2004.

ρα ελέγχου. Το ίδιο ίσχυε, σε κάποιο μέτρο, για τους μαχαλάδες στις πόλεις. Η σπουδαιότητα του μαχαλά, οι τρόποι της μη επίσημης ρύθμισης των προβλημάτων στην κλίμακα του μαχαλά, η πρόληψη και διευθέτηση της σύγκρουσης, ίσχυαν σε όλες τις πόλεις.⁵⁵ Η οθωμανική πόλη οργανωνόταν με αναφορά στους μαχαλάδες. Ήταν συγκρότημα μαχαλάδων. Ο κάθε μαχαλάς ήταν αυτόνομος, αυτόρκτης. Ένας κάτοικος ενδεχομένως να ξόδευε όλη τη ζωή του χωρίς να εξέλθει από τον μαχαλά του. Ο νεοφερμένος όφειλε να αποσπάσει τη συναίνεση των παλαιότερων για να εγκατασταθεί, ειδικά οι νεαροί κάτοικοι τον απωθούσαν βιαίως. Ως εκ τούτου, η ασφάλεια ρυθμιζόταν με αυτοδιαχείριση, με τη συντήρηση του θεσμού των μπεκτσήδων (φύλακες). Στη Θεσσαλονίκη, ο πολεοδομικός εκμοντερνισμός, η διάνοιξη οδών, έβλαψαν την παραδοσιακή χωρο-διαχειριστική δομή. Η ασφάλεια πέρασε στην ευθύνη της κεντρικής διοίκησης, και μόνο ο κοινωνικός έλεγχος συνέχισε να εξασκείται στο επίπεδο της γειτονιάς.

Ο κοινωνικός έλεγχος συνδεόταν με την προσωπική τιμή του ατόμου, με συναφείς αξίες (την ντροπή, άλλα κοινωνικά συναισθήματα που συνδέονται με το βλέμμα των άλλων), οι οποίες απέδιδαν τις σχέσεις των φύλων και τον πολιτισμό της βίας. Συνέχισε στον χρόνο και χώρο⁵⁶ κληρονομήθηκαν στη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη ως κοινωνικοί κώδικες συμπεριφοράς των προσώπων, με αντανάκλαση στους θεσμούς. Η τιμή και οι άλλες αξίες λειτουργούσαν ως εναλλακτική μη θεσμοποιημένη κρατική βάση για κοινωνική πειθαρχία και έλεγχο. Η επιτήρηση μέσω των μη θεσμοποιημένων μορφών πειθαρχίας των κατοίκων συμπλήρωνε τον νομικό έλεγχο. Αλληλοεπιδρούσαν προς τη δημιουργία ενός προτύπου κοινωνικής συμπεριφοράς και συμβίωσης των κατοίκων. Η αναφορά στην τιμή υπέστη αλλαγές κατά την κοινωνική και πολιτιστική τριβή στο εσωτερικό των εθνοτικών και θρησκευτικών ομάδων της πόλης και κατά την επικοινωνία μεταξύ αυτών, σύμφωνα με τον εκμοντερνισμό και την προσχώρηση των μορφωμένων στον ρασιοναλισμό και με την ενεργοποίηση των πρωτοπόρων μελών του γυναικείου φύλου. Ωστόσο, σε μια κοινωνία υλικής κατάστασης, κυκλοφορίας εμπορευμάτων και υπηρεσιών, τα συμβολικά αγαθά, η ενάρετη στάση, η τιμή, το ηθικό κεφάλαιο, επιβίωναν.

Η ελληνική κανονικοποίηση

Η θεσμική συγκρότηση της επιτήρησης της τάξεως είχε στο ελληνικό κράτος, από ιδρύσεως, ισχυρή βάση⁵⁷ και η σωρευμένη εμπειρία, οι μεταρρυθμίσεις, αναδιοργανώσεις, είχαν καταλήξει σε δόκιμη διάταξη των σωμάτων.⁵⁸ Στην ελληνική Θεσσαλονίκη, η πρακτική σε σοβαρά προβλήματα, όπως οι λειτουργίες των εθνικών και θρησκευτικών κοινοτήτων, ήταν ισορροπημένη. Η ελληνική διοίκηση επέδειξε σεβασμό στη μουσουλμανική κοινότητα, η οποία ενσωματώθηκε καλώς, έως τη δημογραφική τομή του 1923

⁵⁵ Στο ίδιο.

⁵⁶ Sophie Basch - Pierre Chuvin - Michel Espagne - Nora Seni - Jean Leclant (επιμ.), *L'orientalisme, les orientalistes et l'empire ottoman de la fin du XVIIIe siècle à la fin du XXe siècle*, actes du colloque international - Paris 12-13 Φεβρουαρίου 2010, Παρίσι : De Boccard 2011, passim.

⁵⁷ Κατερίνα Μουσαδάκου, *Δημόσια ασφάλεια και καθημερινότητα κατά την Ελληνική Επανάσταση. Το Αρχείο του Υπουργείου της Αστυνομίας (1822-1830)*, Αθήνα: διδακτορική διατριβή, Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, passim. Σοφία Βιδάλη, *Έλεγχος του εγκλήματος και δημόσια αστυνομία. Τομές και συνέχειες στην αντεγκληματική πολιτική*, Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκουλας 2007, passim.

⁵⁸ Dimitris Bacharas, « L'institution de la police des villes en Grèce: un voyage européen », στο Berlière et al. (επιμ.), *Métiers de police*, σ. 111-3.

(αναχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού), στην οικονομική-κοινωνική εξέλιξη,⁵⁹ ομοίως στην εβραϊκή κοινότητα έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁶⁰ Για το κίνημα ανυπακοής (κοινό έγκλημα), η κατάσταση στον δημόσιο χώρο βελτιώθηκε απότομα στη διάρκεια του πολέμου το 1915-1918 λόγω της έκτακτης κατάστασης και της αποφασιστικής στάσης των στρατιωτικών αρχών. Στην ειρηνική περίοδο, η τεχνική πρόοδος, με την επαγγελματισμό των αστυνομικών στελεχών, τη γενίκευση χρήσης σύγχρονων μεθόδων (φωτογράφιση, λοιπές τεχνικές), τη μεθόδευση της συλλογής πληροφοριών, είχε θετική συμβολή.

Η παρακολούθηση της ξένης δραστηριότητας έμεινε στους ίδιους με τους προηγούμενους τομείς. Η ενεργοποίηση κατασκόπων στη Δύση είχε διαφορετικό στόχο, με το ενδιαφέρον να στρέφεται στη βιομηχανική κατασκοπία, τη συλλογή πληροφοριών τεχνικής φύσης, σχετικών ιδίως με τις στρατιωτικές και ναυτικές υποδομές.⁶¹ Στη Μακεδονία, ο έλεγχος των συνωμοτικών ενεργειών των ξένων κυβερνήσεων εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας ήταν το τρέχον πρόβλημα.

Ο ξένος εθνικιστικός παράγων, η ΕΜΕΟ, είχε δράση η οποία ήταν πλέον υποτυπώδης. Η δημογραφική αλλαγή με τη βουλγαρική φυγή έφερε αποσύνδεση της οργάνωσης από το λαϊκό στοιχείο. Έπαψε η οργάνωση να εκφράζει λαϊκές επιδιώξεις, υπέκυψε στην επιρροή των Βούλγαρων πρακτόρων και μετέπεσε σε επαγγελματική τρομοκρατική οργάνωση.⁶² Όταν, τη δεκαετία 1920, η ΕΜΕΟ επανέλαβε τη δράση με ηγέτες τους Τοντόρ Αλεξαντρόφ και Πέταρ Τσαούλεφ,⁶³ σποραδικές επιθέσεις έλαβαν χώρα στις περιφέρειες υπό γιουγκοσλαβική και ελληνική κυριαρχία.⁶⁴ Σε μια περίπτωση, κατά τη διείσδυση κομιτατζήδων από τα ελληνικά σύνορα, στην περιοχή Γουμένισσας κυνηγοί τους συνάντησαν αναπάντεχα. Σκοτώθηκε ο αρχηγός τους, Χρίστωφ, και πάνω του βρέθηκαν σπουδαία έγγραφα. Συνελήφθησαν κατόπιν στη Θεσσαλονίκη από το Τρίτο Σώμα Στρατού, σε συνεργασία με τον διοικητή ασφαλείας Στυλιανό Κανδυλάκη, υποψήφιοι βομβιστές, ο Βασίλε Νάνωφ και ο Γεώργιος Κούλελης. Ο δεύτερος επιχείρησε να εισέλθει στην πόλη συνοδούμενος από τα τρία παιδιά του για συγκάλυψη της αποστολής του. Είχε προηγηθεί, τον ίδιο μήνα, ο Αλεξάνταρ Προτογκέρωφ. Έμεινε στην πόλη έξι μέρες, μοιράζοντας άφθονο χρήμα, προερχόμενο από ληστείες και φορολογίες.⁶⁵

Μετά το 1919 (ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς), το επαναστατικό εργατικό κίνημα ήταν απειλητικό για το ελληνικό καθεστώς. Οι κομμουνιστικές δραστηριότητες διαμόρφωσαν το θεσμικό πλαίσιο, τη διάταξη των δυνάμεων επιτήρησης, την επιβολή της τιμωρίας.

⁵⁹ Konstantinos Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece. From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Leiden κτλ: Brill 2012, σ. 54, 378.

⁶⁰ Αλφόνσο Λεβύ (Θεσσαλονίκη), προφορική μαρτυρία, 1985.

⁶¹ Thomas Boghardt, *Spies of the Kaiser. German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*, Houndmills: Palgrave Macmillan 2005, passim.

⁶² Лазар Колишевски, *Аспекти на Македонското Прашуане [Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος]*, Σκόπια: Култура 1962, σ. 110-1.

⁶³ Αρχείο Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος, фонд А. Protogerov, αταξινόμητο.

⁶⁴ *Македонија. Сборник от документи и материали [Μακεδονία. Συλλογή ντοκουμέντων και υλικών]*, συλλογή εγγράφων, Σόφια: Българска академия на науките - Институт за история 1978, σ. 718.

⁶⁵ *Εφημερίς των Βαλκανίων* (Θεσσαλονίκη), 27 έως 29 Σεπτεμβρίου 1927. Αρχείο Κακουργοδικείου Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά*, 1927, Ν° 66, 19 έως 22 Νοεμβρίου 1927.

Το πλαίσιο αστυνόμευσης εν ισχύ στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις υποδείκνυε τους όρους συγκρότησης του θεσμού στην ελληνική Θεσσαλονίκη. Επί οθωμανικής κυριαρχίας, οι συνθήκες υποχρέωναν το καθεστώς σε κατάρτιση μηχανισμού συλλογής πληροφοριών, ο οποίος λειτουργούσε στο επίπεδο του συμβολισμού, της αναγνώρισης της εξουσίας του σουλτάνου εκ μέρους των ελίτ. Στην τομή των νέων συνθηκών (ελληνικό κοινωνικό σύστημα), οι αλλαγές στη Θεσσαλονίκη συνυπήρχαν με διατηρήσεις οφειλόμενες στη λαϊκή παράδοση (προοδευτικό εβραϊκό κίνημα), με νέο στοιχείο την αυξημένη βία του εργατικού κινήματος στα έτη 1919-1936.

Η συνεχής απασχόληση του κρατικού μηχανισμού με τον έλεγχο της εργατικής βίας ήταν η ορατή όψη της αθέατης διαδικασίας της κανονικοποίησης της εργασίας στον Μεσοπόλεμο. Η διακυβέρνηση απέκτησε νέα ποιότητα. Οι παλαιές πρακτικές, η επιτήρηση, η εφαρμογή του νόμου και οι ποινικές συνέπειες υπέσκαπταν τον «εθελοντικό καταναγκασμό» και οδηγούσαν ορισμένα άτομα και ομάδες στην εξαίρεση ή διαφοροποίηση από την κρατούσα ιδεολογία. Ξένοι σοσιαλιστές (διείσδυση από το 1895 από τη Βουλγαρία στις πόλεις της Μακεδονίας, ιδίως τη Θεσσαλονίκη, Manastir και Üsküp)⁶⁶ επιχείρησαν να δώσουν στρατηγικές κατευθύνσεις στην εργατική δράση – με φτωχά αποτελέσματα, αφού το πολιτιστικό (εθνικό) ζήτημα απέκρυπτε το κοινωνικό (ταξικό) ζήτημα. Στο παράδειγμα της Θεσσαλονίκης στις συνθήκες της απεργιακής έξαρσης το 1908, οι εργάτες επλήγησαν από τον νεοτουρκικό νόμο κατά της απεργίας. Τα κατασταλτικά μέτρα ενέτειναν την εργατική αντίθεση στο πολιτικό καθεστώς. Στην επόμενη αστική φάση της κοινωνικής κατάστασης, η κανονικοποίηση, στην οποία εισήχθησαν οι εργάτες, εκτεινόταν στο έθνος, την τάξη, το φύλο. Στην περίπτωση της τοπικής μετακίνησης και της εσωτερικής μετανάστευσης (εργάτες και τεχνίτες μετακινούνταν από τον τόπο κατοικίας σε απομακρυσμένο χώρο εργασίας), αυτές οι εργασιακές σχέσεις υπήρχαν πριν από την εκβιομηχάνιση (μετακινούμενοι καπνεργάτες, οικοδόμοι, τεχνίτες). Το φάσμα περιλάμβανε άνδρες και γυναίκες, ενηλίκους και παιδιά, διαφόρων φυλών, κατόχους ποικίλων πολιτιστικών ταυτοτήτων (γλώσσα, δοξασίες, κώδικες αλληλοαναγνώρισης και λοιπές πολιτιστικές πτυχές). Η διαφορά επί ελληνικής κυριαρχίας προέκυψε κατά την επαγγελματοποίηση του τομέα της εργασίας με την τεχνική πρόοδο και την εκμηχάνιση της παραγωγής, επίσης με την πολιτιστική εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών. Έπαυσαν να κοιμούνται στον χώρο εργασίας οι μαθητευόμενοι, να ανεβοκατεβαίνουν πεζή στα εργοστάσια της Θεσσαλονίκης οι κοπέλες από τους Καπουτζήδες (Πυλαία) ή οι ανήλικες χωρικές στις υφαντουργίες της Νάουσας, με δημιουργία μόνιμου προσωπικού εγκατεστημένου στην πόλη. Οι αλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας δημιουργούσαν επίσης διαφορετικές σχέσεις εξουσίας. Οι εργάτες γης στα τσιφλίκια μετατρέπονταν σε ελεύθερους καλλιεργητές, οι αυτοαπασχολούμενοι τεχνίτες με παραγιά εισέρχονταν σε παραγωγικές μονάδες. Πλειάδα άλλων περιπτώσεων συνδέονταν με τις συνθήκες κοινωνικής πρόοδου και με την κυβερνητικότητα, με τον διάυλο μέσω του οποίου η εξουσία θα κατέλυγε στην επίτευξη των οικονομικών και κοινωνικών στόχων και τη διακυβέρνηση των ανθρώπων.

⁶⁶ Paul Dumont, *Du socialisme ottoman a l'internationalisme anatolien*, Ινσταμπούλ: Isis 1997, σ. 21.

Η τουρκική εμπειρία

Η μετάβαση της Τουρκίας από το οθωμανικό καθεστώς στη δημοκρατία, εν μέσω κραδασμών, επιτεύχθηκε με απόδοση κατάλληλου ρόλου στο σώμα ασφαλείας. Ο Νεότουρκος ηγέτης Enver Paşa, με πείρα αντισεπαραριστική (υπηρετούσε το 1906 στη Θεσσαλονίκη), οργάνωσε το 1913 την υπηρεσία ειδικής ασφαλείας Teşkilât-i Mahsusa για την καταπολέμηση των ανατρεπτικών προπαγανδών και της κατασκοπίας στο εσωτερικό του κράτους. Οι επιτυχίες της οργάνωσης ήταν ικανοποιητικές.⁶⁷ Το 1914, η δράση κατά επικίνδυνων για την εσωτερική ασφάλεια προσώπων εκτροχιάστηκε σε εθνική εκκαθάριση εναντίον των κοινοτήτων που απειλούσαν την εδαφική ακεραιότητα. Κατά τη λύση του δημογραφικού προβλήματος, με την υποστήριξη του στρατού εκτοπίστηκαν έως το 1918 οι Οθωμανοί Έλληνες (Rûm) της Μικράς Ασίας σε τόπους καταναγκαστικής εργασίας⁶⁸ και σφαγιάστηκαν οι Αρμένιοι το 1915-1916.⁶⁹ Οι διαταγές δίδονταν από τον Νεότουρκο Talat Paşa, πομάκο από τη Θράκη, που το 1895-1908 ήταν υπάλληλος στην Compagnie des Postes et Télégraphes de Salonique. Η υπηρεσία ειδικής ασφαλείας είχε παραρτήματα προσαρτημένα στα μέλη της νεοτουρκικής τριανδρίας Cemal Paşa, Talat Paşa και Enver Paşa, σε ανταγωνισμό μεταξύ τους, με συχνές αλληλοεκτελέσεις. Τα στελέχη έλαβαν μέρος στην οργάνωση των δραστηριοτήτων ασφαλείας στη δημοκρατία της Τουρκίας, μεταφέροντας στο νέο καθεστώς την οθωμανική εμπειρία. Ο δόκτωρ εκ Θεσσαλονίκης Nazım Bey, πρωτοπόρος της τελικής λύσης για τους Αρμένιους και Έλληνες, συνεργάστηκε, έως το 1926 που εκτελέστηκε για συμμετοχή σε συνωμοσία κατά του Mustafa Kemal.⁷⁰ Ο Enver κατέφυγε στους Σοβιετικούς και συνεργάστηκε έως το 1922 μέχρις ότου επιδοθεί σε ανατρεπτικές ενέργειες κατά του καθεστώτος και εξοντωθεί.⁷¹

Στις διενέξεις, το τουρκικό κρατικό συμφέρον (raison d'Etat) εξυπηρετήθηκε από τον μηχανισμό με ανηλεή ρασιοναλισμό, παραμερισμό ανθρωπίνων αξιών και ηθικών ενδοιασμών. Η αναμόρφωση της Τουρκικής Δημοκρατίας ήταν μια θεωλωδής διαδικασία, με ενέργειες που σάρωσαν βιαίως τις παραγωγικές σχέσεις και τις πολιτιστικές ταυτότητες αιώνων, προς τη δημιουργία ενός εκσυγχρονισμένου κοινωνικού καθεστώτος με αυταρχικά χαρακτηριστικά, εν λειτουργία υπό όρους κεφαλαικού συστήματος. Πρότυπο ανόρθωσης του κράτους, η τουρκική περίπτωση υπέδειξε στους Έλληνες κυβερνώντες τον έλεγχο της κοινωνίας με την εκλογίκευση –εκτός των άλλων– των διεθνών πολιτικών σχέσεων. Η προσέγγιση με την κεμαλική Τουρκία, στα τέλη της δεκαετίας 1920 και στις αρχές της δεκαετίας 1930, είχε ιδιαίτερη πολιτιστική επίδραση στη Θεσσαλονίκη, με σχόλια του ημερήσιου Τύπου, ευθυγραμμιζόμενου με την ελληνική κυβερνητική πολιτική γραμμή, για τον πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας Mustafa Kemal και για τις μεταρρυθμί-

⁶⁷ Philip H. Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa*, Ph.D. dissertation, Princeton University 1963, σ. 53-169.

⁶⁸ Fuat Dündar, "The Settlement Policy of the Comity of Union and Progress (1913-18)", στο Hans-Lukas Kieser (επιμ.), *Turkey Beyond Nationalism - Towards Post-Nationalist Identities*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη: Tauris 2006, σ. 37-43.

⁶⁹ Vahakn Dadrian, *Histoire du génocide arménien*, Παρίσι: Stock 1996, passim.

⁷⁰ Cemil Koçak, « Ey tarihçi belgen kadar konuş! Belgesel bir Teşkilatı Mahsusa öyküsü » [Ο ιστορικός! Συμπεράσματα από τα ντοκουμέντα! Τεκμηριωμένη ιστορία της Ειδικής Υπηρεσίας], *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 3 (άνοιξη 2006), σ. 171-214.

⁷¹ Paul Dumont, « La fascination du bolchevisme : Enver pacha et le parti des soviets populaires, 1919-1922 », *Cahiers du monde russe et soviétique*, 16.2 (1975), σ. 141-166.

σεις που αυτός προώθησε.⁷² Το φθινόπωρο του 1933, ενόψει της 4^{ης} Βαλκανικής Διάσκεψης που θα λάμβανε χώρα στη Θεσσαλονίκη, το τοπικό περιβάλλον δεχόταν μαθήματα ισότητας των φύλων. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1933, έφθασε ατμοπλοϊκώς στην πόλη η θετή κόρη του Kemal, Afet [İnan] Hanım (γεννηθείσα το 1908 στην Κασσάνδρα Χαλκιδικής), για να επισκεφθεί τη Διεθνή Έκθεση. Στην 4^η Βαλκανική Διάσκεψη, η οποία άρχισε στην πόλη την Κυριακή 5 Νοεμβρίου 1933, μεταξύ των μελών της τουρκικής αντιπροσωπείας (βουλευτές, καθηγητές) περιλαμβανόταν η «Enzaïs» Suat Hanım ως αντιπρόσωπος του γυναικείου κόσμου της Τουρκίας, και εννέα επιπλέον χανούμισσες σύζυγοι μελών της αντιπροσωπείας.⁷³ Εκδρομείς από την Τουρκία κατέφθαναν στην πόλη. Δεν παρέλειπαν να πάνε για προσκύνημα στο σπίτι του Kemal στην οδό Αποστόλου Παύλου.⁷⁴ Η επιβολή δικτατορίας στην Ελλάδα με φασιστικά χαρακτηριστικά το 1936 δεν ενόχλησε τους κρατικούς ορθολογισμούς. Στην 5^η τακτική σύνοδο του μονίμου συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης στην Αθήνα, στις 15 έως 18 Φεβρουαρίου 1937 (από την Ελλάδα συμμετείχε ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς), στην τουρκική αντιπροσωπεία συμμετείχαν γυναίκες δημοσιογράφοι («δημοσιογραφίνες»), προκαλώντας ευνοϊκά σχόλια του θεσσαλονικιώτικου Τύπου.⁷⁵ Με τις περιγραφές στις εφημερίδες της πόλης προωθούνταν οι επιδιώξεις των ελληνικών κυρίαρχων κύκλων να φιλοτεχνηθεί μια εικόνα της Τουρκίας η οποία να παραπέμπει σε μεταρρυθμίσεις που ήταν εξίσου αναγκαίες στην Ελλάδα, ευρισκόμενες όμως ακόμη σε εκκρεμότητα. Ο Kemal της Θεσσαλονίκης αναδείχθηκε σε σύμβολο λήθης για τις ελληνοτουρκικές έριδες του παρελθόντος, επίσης προσδοκίας για επιτάχυνση της αναγκαίας αστικής αναμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας. Ουδεμία μνεία εγένετο στο γεγονός της αυστηρής επιτήρησης, στην οποία εντάχθηκε η τουρκική κοινωνία, ευρισκόμενη σε φάση κανονικοποίησης.

⁷² Πρβ., για παράδειγμα, τα κείμενα, σε συνέχειες, στην εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* (Θεσσαλονίκη), 30 Οκτωβρίου και 1-2 Νοεμβρίου 1933, «Μουσταφά Κεμάλ: Η ενσάρκωση της ηρωικής συνειδήσεως», επίσης στην εφημερίδα *Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη), φύλλα Σεπτεμβρίου 1933, «Μουσταφά Κεμάλ. Το φτωχόπαιδο της Θεσσαλονίκης που εδημιούργησε την Νέαν Τουρκίαν».

⁷³ *Μακεδονία*, 5 Νοεμβρίου 1933. *Μακεδονικά Νέα*, 4 Νοεμβρίου 1933.

⁷⁴ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17 Σεπτεμβρίου 1933. Κωνσταντίνος Τομανάς, χειρόγραφο (ο Κ. Τομανάς [1914-1993] απέδωσε, στο δημοσιευμένο και αδημοσίευτο έργο του, πλευρές της κοινωνικής ζωής της Θεσσαλονίκης). Επίσης στο Γιώργος Ιωάννου, «Στου Κεμάλ το σπίτι», συλλογή διηγημάτων *Η μόνη κληρονομιά*, 1974, στις αναφορές για τη δεκαετία 1930, μνημονεύεται «...μια ομάδα από τούρκους προσκυνητές, που κοντοστέκονταν στο πεζοδρόμιο.»

⁷⁵ *Μακεδονία*, 14 έως 18 Φεβρουαρίου 1937. *Το Φως* (Θεσσαλονίκη), 18 και 19 Φεβρουαρίου 1937.